

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

1998. JANUÁR

49. SZÁM

SZABADOS GYÖRGY

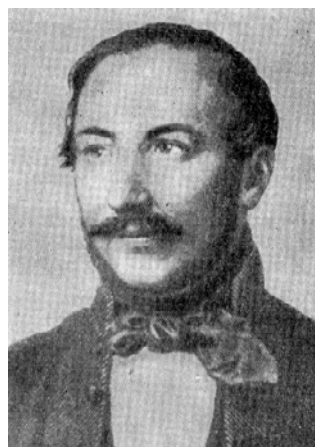
Árpád írói

VÖRÖSMARTY ÉS ELŐZMÉNYEI

1. A magyar honfoglalási epika kezdetei

A XV. század végén irodalomtörténetünkben a középkor és az újkor fonódik egymásba. Mind Thuróczy János *Chronica Hungaroruma*, amely a több százados krónikairás legbővebb – és sokáig egyedül ismert – alkotása latinul, mind a legkorábbi ránk maradt históriás ének, a Szabács viadala magyar soraival egyazon uralkodó emlékezetét élteti: Mátyás királyét. Régi és új egymásba kapcsolódását semmi sem példázhatja jobban, mint e két, műfajában és nyelvében egyaránt elütő munka. Az összefonódás érzetét nem csak az erősíti, hogy a középkort idéző *Chronica Hungarorum* fiatalabb, mint az 1476. évi várfoglalást megéneklő vers, amely a XVI. században kiteljesedő históriás énekköltészet első emléke; kettejük közös vonása, a történetmondás sokkal erősebb, mint a formai jegyek különbözősége. Az elbeszélés eme két megnyilvánulása elsőként akkor egyesül, amikor kezdetét veszi a magyar történeti újkor.

Az 1526. körül keletkezett *Ének Pannónia megvételéről* szerzőjeként irodalomtörténet-írásunk Csáti Demetert tartja számon. A ferences szerzetes elsőként választotta műve forrásául a krónikás hagyományt, s azzal teremtett új korszakot, hogy annak irodalmi feldolgozásra érett témái közül a honfoglalást választotta ki. Csáti munkájának valós értékét csak úgy becsülhetjük meg, ha szem előtt tartjuk, mely források állhattak rendelkezésére. Thuróczy krónikája 1488-ban hagyta el a brünni és az augsburgi nyomdát, s vált ezáltal az újkori történeti gondolkodás alapjává. A nyomtatás által nem csak elődei sorsát kerülte el a *Chronica*

VÖRÖSMARTY MIHÁLY
(1800–1855)

Vörösmarty azt a mítoszt teremtette meg Árpádnak, amelyet a krónikás hagyomány megtagadott tőle, s amellyel a honfoglalási epika is adós maradt mindezülig. A lehetőséget csak a Gesta Hungarorum halvány világa mutatta. [...] A költő Isten és ember közé elhelyezve vallásos magasságba emelve tisztelte Árpádot, s rajta keresztül a magyar honfoglalást.

Hungarorum, azok ugyanis kéziratok kódexekben eltemetve várták a feltámadást: hanem a közülük egyedülként Hess András sajtója alá került Budai Krónikát épp Thuróczy bővebb magyar története tette elavulttá. A magyar előidők tárgyalásában a XIII. és a XIV. századi krónikaszerkesztőket követte, ennél fogva a hun-magyar kettős honfoglalás gondolata itt is a korai történelem vezérfonalát alkotta. Az árpádi honszerzés, mint a Szkítiából való második kijövetel természetszerűleg szorult háttérbe a hun foglалáshoz képest. Thuróczy pedig azzal, hogy királya politikai példaképét, Attilát különös figyelemmel kezelvén átdolgozta az őstörténet fejezeteit, az arányokat tovább mozdította a hun történet felé. A röviden előadott IX. századi bejövetelet a turulmonda vezet be, csak hogy ez Álmoshoz kapcsolódik: Árpádnak meg kell elégednie a honvisszafoglaló vezér szerepével, aki származásával és hatalmával emelkedik ki hat vezértársa, Szabolcs, Gyula, Kund, Lehel, Vérbulcsú és Őrs közül. Főszereplővé csak egyetlen középkori történetíró, Béla király névtelen jegyzője tette, de a Gesta Hungarorum újrafelfedezésétől bő két évszázad választotta el Csáti Demetert, akinek ezért a legnagyobb érdeme, hogy mindennek ellenére Árpád bejöveteletét énekelte meg az „emlékezzenk régiekre” gondolat jegyében. Az írói szándék újszerűsége nyilvánult meg abban, hogy a hun történetet elmellőzve a krónikás folytonosságból kiemelte és egyszeri tettként jelenítette meg a honfoglalást, de a kútfőhöz odaláncoltan az ígéretes elgondolásból csak verses krónikakivonat született. Az Erdélyen keresztül történt bevonulás, illetve a fehér ló-monda ismert hagyományán túlmenő egyetlen új elem Dés városának a latin Deus 'Isten' szóból való magyarázata. E kis mozzanat azért érdemel említést, mert az elbeszélő költészet és a történetírás kapcsolatában szokatlan irányt eredményezett. Székely István 1559-ben kiadott krónikája az első történeti munka, ahol a 'Deus-Dés' etimológia szerepel, így az általános gyakorlat, amely szerint az énekköltő merít a krónikás kútfőből most visszajára fordult: a történeti összefoglalás választotta forrásául a históriás éneket!

Árpád középpontba állítása elsietett nyitánya volt a magyar honfoglalási epikának. A későbbi költők, akik a magyar előidőket különböző mélységben érintették, rendre visszatértek a kettősség hagyományához. Farkas András *Az zsidó és magyar nemzetéről szerzett éneke* (1538) nem is említi Árpádot: az első kijövetelkor Attila, a másodiknál Szent István az Istentől küldött király.

A XVII. század felemás fejlődés jegyében telt el. Amíg a történelmi ismeretanyag semmit sem gyarapodott, addig az irodalmi élet minőségi megújuláson ment keresztül: Zrínyi Miklós a *Szigeti veszedelemben* az antik és a barokk eposzi hagyományokat oltotta a magyar históriás énekköltészetbe, s hozta létre az első magyar eposzt. Ezzel ugyan várvédő dédapjának állított emléket, de a Vörösmarty-mű irodalmi előzményeként több szempontból is értékelhető. Az irodalmi és a történeti műveltség eltérő ütemű fejlődése Zrínyi személyében is megmutatkozik. A magyar verses epika megújítója régies történetfelfogásáról második Attila-epigrammája árulkodik:

*Én vagyok Magyarok leg-első Királlya
Utolsó világ-részről én ki-hozója,
Én lehetek tehát Magyarok példája
Hírét, s' birodalmát hogy nyujtsa szabljája.*

A költői akarat Balambér, Attila, Árpád és Szent István személyét egy alakban összpontosította, s ezzel a Thuróczy által újrafestett Attila-arckép itt egészül ki a leg-

kedvezőbb árnyalatokkal. A honfoglalási epika első szakaszát mégsem Zrínyi koronázta meg, hanem az *Adriai tengermek Syrenaia* után másfél évtizeddel szerzett históriás ének.

A Nádasdy-udvar szellemi termését mindezidáig a megérdemelnél kevesebb méltatás illette, holott a sárvári „irodalmi műhely” alkotásai költői erejükkel pótolták a történetírás hiányosságait. Irodalmi műhelyről beszélünk többszörösen indokolt: azzá teszi egyfelől a létrejött két alkotás, másfelől pedig a két költemény kettőnél több szerzője. Nem tudni, hogy az 1658-ban elhunyt Lanzmár Ferenc irodalmi hagyatékát mily mértékben dolgozták át, mire 1664-ben megjelent a magyar vezéreknek és királyoknak emléket állító Mausoleum. Erre alapozott Csernátoni Miklós, de *A hun és magyar vezérek verses históriája* a Nádasdy-Mausoleumnak csak a honfoglaló vezéreket megőrkítő első harmadát vette alapul, és nem került úgy forrása sodrába, mint annak idején az *Ének Pannónia megvétele*ről. Az „emlékeztető koporsó épület” erkölcsnemesítő sírfeliratait az eleven elbeszélés tanulságaiként foglalta Csernátoni 1661-ben elkészült históriás énekébe. A sárvári pap-költők legfontosabb újítása Árpád előtérbe állítása, még hozzá Csátival ellentétben a kettős honfoglalás krónikás folytonosságából nem kiragadva, hanem azon belül, az arányok megváltoztatásával. A kiindulópont még itt is Attila, akinek halála után a magyarok híre majdnem elveszett, de Árpáddal mégis feltámadt:

*És az hosszú sötét szomorú etcsaka
Után, ki ily sokig gyászban borúlt vala,
A jó szerencsének hosszab s boldogb napja
Az feléből ismét fényet ki-mutatja*

*Mely az Árpádban, Álmos első fiában
Most immár 2dszor isméglen újjobban
Fel támada, s mint egy-deli fényes napban
Ki-terjede mind az egész Európában.*

(317–318. strófa)

A folytonosság helyreállítója nem a turultól megjövendőlt Álmos, hanem elődei művét beteljesítő fia. Ezt tükrözik az alcímek is: a magyar uralkodók sorában Árpád közvetlenül követi Attilát! A Mausoleum Árpád-élműve Csernátoni honfoglaló hőse: Árpád beszéde ott a jövő mérlegelése, itt vitézi buzdítás, s a históriás énekben a második bejövétel évszámaként feltüntetett – egyébként Thuróczytól eredő – 744. esztendő sem található forrásában. A végső tanulság azonban mindkét műben közös, s ezt elsősorban Zrínyi epigrammájával érdemes összevetni, hogy kitűnjék: azonos történeti ismeretekből mily eltérő értelmezések fakadhatnak. Az Attilában koncentrált tulajdonságok közül több visszakerül Árpádhoz, akit ezek eredetileg illetnek; a magyar történelem hatalmas kezdőalakjából kibontakozik a honfoglaló utód:

*Ismérd-meg uradat, ismérd meg-atyádot,
Egész Magyar ország, szerelmes dajkádót,
Tisztellyed, böcsüllýed fel-magasztalódot,
Kiben hired neved isment fel-támadot.*

*Méltó, hogy te erről gyakran emlékezzél,
Méltó, hogy ő róla el ne feledkezzél,
Ez volt te-Josuéd, kiben neveltettél,
Igéret földére kitől vezettettél.*

(351–352. strófa)

A hun és magyar vezérek verses históriája nem eposz; a honfoglalás emlékezete még túl halvány volt ahhoz, hogy a Zrínyi által magas szinten meghonosított legmagasztosabb elbeszélő költői műfajban teljesséjék ki, de Csernátoni teremtő költői erejével a legmesszebb jutott azok közül, akik tarsolyukban csak a krónikás hagyományt vihették útravalóul.

2. *Gesta Hungarorum*

A XVIII. század elejére a már említett felemás arcú fejlődés újabb torz irányba tévedt. A történetírás megmaradt a régiekből ollózgató, esetenként átértelmezgető magatartásnál. Ennek legjellemzőbb tünete Pethő Gergely *Rövid magyar kronikája*, amelynek 1660. évi első kiadását több XVIII. századi megjelentetés követte. A magyar őstörténeti irodalom elferdülésében alaposan kivette részét: az előidőket megverselő költők történelemszemléletére jobban hatott a „sok rendbéli fő historiás könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedetttetet” kis munka, mint Zrínyi Attilája, vagy a két sárvári mű. Mindazonáltal politikai indokai is voltak a korai jezsuita költők féktelen Attila-gyűlöletének: az ország egészén tartósan berendezkedő idegen dinasztia számára mind Attila, mind Árpád vállalhatatlan volt. Ez utóbbi viszonylagos ismeretlenségével nem hívta ki maga ellen a Habsburg utókor átértékelő haragját, de Európát végigdúló legendás őse nem kerülhette el azt. Varjú Zsigmond Attila-képe Thuróczy tagadása. Az ellenségesen elfogult európai megítélés századok óta adott volt, csak vissza kellett térni hozzá. A jezsuita irodalom magyar hagyományoktól való elrugaszkodottsága nem kizárólag történelemszemléletében mutatkozik, hanem az irodalmi mintákban is. Míg Zrínyi magyar és európai epikus kútfőkből egyaránt merítkezett, addig a vergiliusi és ovidiusi minták egyeduralmukodóvá válása az idegenségbe távoztatta honi epikánkat. Jellemző, hogy rendre olyan magyarországi tárgyú művek születtek, amelyekben hemzsegték az antik mitológia istenei.

A latin nyelven alkotó jezsuita költők érdeméül csak az antik és barokk epikus hagyományok folyamatos közvetítése jegyezhető fel, de tartalmi idegensége miatt az irodalmi hatás a forma felszínén maradt. A rend magyarországi tevékenységének legdicsőbb fejezeteit történettudományunk feltámasztói és újkori megalapozói írták. A XVII–XVIII. század fordulóján Hevenesi Gábor és Kaprinai István munkássága új történetírói magatartásról tanúskodott: az ismert forrásokkal meg nem elégedvén hatalmas gyűjtőmunka vette velük kezdetét, amely másfél évszázad alatt a magyar történettudomány soha nem látott léptékű fejlődésének alapjait fektette le. A honfoglalás történetéhez az első új forráscsoport Timon Sámuel *Imago antiquae Hungariae* címen kiadott munkájában (1733) jelent meg. A kortárs nyugati emlékezések (Fuldai Évkönyvek, Regino, Liutprand) valamint a szintén Jézus-társaságbeli Kéri Borgia Ferenc jóvoltából nem sokkal később Bíborbanszületett Konstantin magyar adatai (*Epitome historiae Byzantinae*, 1740) az ismeretkör bővülését eredményezték, s hogy nem keltettek

különösebb feltűnést, azt a korszak – s talán az egész magyar történetírás – legnagyobb horderejű felfedezése magyarázza, amely azonban egy másik felekezethez tartozó tudós pap nevéhez fűződik.

Bél Mátyás szerteágazó tudományos tevékenységének szálai a magyar múlt és jelen megismertetésébe vezetnek. Az evangélikus lelkész mögött már a korai jezsuita anyaggyűjtőkhöz hasonlóan tekintélyes forráskiadói munkásság állt (1735-ben *Adparatus ad historiam Hungariae* címen kiadott gyűjteménye), amikor egy eddig ismeretlen, pergamenre írott kézirat sajtó alá rendezésével foglalkozott. 1744. december 10-én kelt levelében az I. Béla király jegyzőjétől való *Hét vezér történetét* (VII. Ducum Historia) említi; ez ma Anonymus *Gesta Hungarorum*aként a legismertebb és legvitatottabb magyar őstörténet.

„A jó emlékezetű Béla király egykori jegyzője” ugyancsak ismeretlen barátja, N. felkérésére írta meg „Magyarország királyainak és nemeseinek származását”. Anonymus művének a krónikás történetíráshoz való kapcsolata máig rejtély, elsősorban annak ellentmondásossága miatt. Az őshagyomány szerkezetének lecsupaszított elemei: a Szkítiából való kétszeri kijövetel, Attila pannon foglalása, Álmos születése s Árpád honvisszaszerzése, mind közösek. De a mű súlypontozása eltér: az első foglalás kényszerű előtörténetté kicsinyedik, amelyen a „minek folytassam tovább?” felkiáltással suhan keresztül a szerző; választott témája – amely túlmutat az előbeszédben foglaltakon – a magyarok IX–X. századi története. Jóllehet Álmos születésétől Taksony fejedelemségéig vezeti előadása fonalát, a magyarok bejövetele áll műve középpontjában. A honfoglalás mondáinak legbővebb tárháza Anonymus gestája: Álmos fejedelemmé választása, a hét vezér: Álmos, Előd, Kündü, Ond, Tas, Huba, Tétény vérszerződése (5–6. fejezet), a fejedelmek és vezérek honfoglalás előtti, alatti és utáni vitézi küzdelmei, valamint a szeri gyűlés végzéseit máshonnan nem ismeretesek. A krónikaszerkesztmény fehér ló-mondája is más változatban találkozunk a Névtelennél: itt a szentvédő alany Salán, aki egyszersmind a legrészletesebben tárgyalt ellenséges uralkodó. Bármennyire bőven szól a vezérek tetteiről, mégis a két honfoglaló fejedelem, Álmos és Árpád az a vezérfonal, amelyre előadását felfűzi. Az apa és fiú emlékezete a krónikás elbeszéléssel egybevág: a csodás születés itt is Almoshoz kapcsolódik, de a nagy mű beteljesítője a gesta főszereplője, Árpád. Anonymus újrafelfedezése az a fordulópont, amelytől a magyar honfoglalás Árpád fejedelemhez kötődik.

A *Gesta Hungarorum* titokzatos szerzőjének személye pontosan negyed évezrede áll sikerrel ellent minden megfajta kísérletnek. A bizonytalanság kezdetektől fogva érzik: első, 1746. évi kiadása elé írott bevezetőjében – épp a kézirat lelkiismeretes át tanulmányozása miatt – nyoma sincs Bél Mátyás két évvel korábbi határozott állásfoglalásának: ekkor már mind a négy Béla király idejét lehetségesnek tünteti föl ellentmondásoktól sem mentes előszavában. Az újjól felfedezett forrás sokáig legszínvonalasabb elemzését a század legnagyobb hatású történetírója, a Jézus-társaságbeli Pray György végezte el. Az *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* (1761) eddig nem látott gazdagságban sorakoztatja fel a magyar előtörténet kútforrásait és veti azokat az összehasonlító értékelés bírálata alá. Anonymust a legrégebbi hazai írónak tartja, de az eddig ismert krónikás hagyománnyal összevetve korántsem biztosít mindenben elsőbbséget a gesta értesüléseinek. Előadásának fő vonalában elsőként elemezte részletesen a rendtársa által felfedezett bizánci történetírók munkái közül a legjelentősebbet, Bíborbanszületett Konstantin művét, aki *A birodalom kormányzásáról* fiának írott értekezésében csak érinti a magyarok történetét, de a figyelme által kísért „tür-

kök” első uralkodójának, „minthogy tekintélyesebb volt, s egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért és vitézségéért” (38. fejezet) nem Álmost, hanem Árpádot tartotta. Azzal, hogy kijelentette: „ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségéből lesz Turkia fejedelme” (ugyanott), e külföldi forrás csakúgy a magyar történelem kezdeteként ábrázolta Árpádot, mint – a honi krónikás hagyományt alapul véve – Zrínyi Attilát, de Anonymusszal a mérleg végképp Árpád javára billent. Pray alkotása oly nagy hatással volt követőire, hogy nem csak ifjabb rendtársa, Katona István választotta – szintén jelentős összefoglalása – a *Historia critica primorum Hungariae ducum* (1778) hármas alapzatául Thuróczyt, Anonymust és Konstantint, de magát Prayt is hamar Hérodotoszal, Anonymusszal és Thuróczyval együtt említette Bél Mátyás híres tanítványa, a szintén evangélikus pap-tudós, Cornides Dániel, a magyarok ősvallásáról értekezvén. A *Commentatio de religione veterum Hungarorum* (1791) terjedelmében csekély, de hatásában annál nagyobb tanulmány írott forrásokra hagyatkozván és az 'Isten' szó fejtegetésével jut el a perzsa mitológiai párhuzamokig. Véggkövetkeztetésében a pogány magyarok egyistenhite mellett foglal állást, amelynek jelképéül eleink – miként a perzsák – az éltető napot tisztelték. Cornides tudományos tekintélyét, s tárgyának újdonságát jellemzi, hogy Pray Annaleseihez és Katona kritikai történetéhez hasonlóan a *Comentatio* is egyaránt fő forrása lett a későbbi történeti és irodalmi műveknek.

A történetírás megéledése után az irodalmi megújulás következett. Nemzeti műveltségünk eme két ágának szoros kapcsolatát a honfoglalási epika fordulata is jelzi. A *Gesta Hungarorum* újraformálta a magyar őstörténetről alkotott közfelfogást. A megszakítatlan magyar megtelepedést és uralmat vezérlő Árpád háttérbe szorította mítikus elődjét, Attilát, akinek halálával birodalma is a sírba hanyatlott. A XVIII. század közepétől jelentkező eposzkísérletek rendre Árpádot dicsőítik. Az első félbemaradt nekibuzdulás id. Ráday Gedeontól az „Árpádról írandó bajnoki énekeknek kezdete, mely még fels. József császár gyermekségében íratott és a német s francia szorosabb versmérték szerint szabattatott”. A kassai Magyar Múzeum 1787-ben jelentette meg a töredéket. Ebben Árpád Salán feletti győzelmét említi, ami Anonymus ismeretének bizonyítéka, így a megírás idejéhez közelebb juthatunk, mint ha csak a címben foglaltakra hagyatkoznánk. A század egyetlen bevégzett epikus vállalkozását írója szokatlan formába öntötte: Dugonics András *Etelka* című regénye 1788-ban mégis óriási tetszést aratott. Amennyiben a mai történettudomány Anonymus munkáját a regényes gesta műfajába sorolta, úgy teljes joggal nevezhetjük Dugonics Etelkáját gestás regénynek. E megjelölésre maga az író hatalmaz fel, amikor előszavában így fogalmaz: „Előhoztam Magyarainknak akkori Hadaikat; Országunkban letelepedéseket; Árpád fejedelemnek Gondosságát; az Ország' Részzeinek mind felosztását, mind elajándékozását; és más ehez tartozandó történeteket. Ezeket se gondoltam ki magam; hanem BELA királyunknak Nevetlen Iródeákjától kölcsönöztem; melly könyvnél nincs se régibb, se talán hitelre méltóbb Országunkban.” Szép példája a hitelesség igényének, hogy a „Napkeleti bölcs Császárnak LEONAK” Taktikájából is merített, ám az ezen felül hiányzó forrásokat népies kedély pótolta, így a darabos-dagályos szólásoktól terhelt regény nem kifejezetten lélekemelő hangvétele ellentétbe került tárgya eredendő méltóságával. Az irodalmi megújulás korában még két félbemaradt kísérlet történt, immár a verses formához visszatérten. Batsányi János magyar történelem iránti fogékonyságát az a kitűnő oktatás táplálta, amelyet piarista tanárai – köztük Horányi Elek, a Nádasdy-Mausoleum fordítója – oltottak belé. A csonkán maradt eposzi kísérletek

közül az egyik azzal a benne rejlő elszánással emelkedik ki társai közül, amelynél nagyobb – s ide már a bevezetett alkotások is értendőek – egy költő sem kezdett a honfoglalás megénekelésébe.

„Már hozzá fogtam az Árpád megtelepedése felől való heroicum poemámhoz, mellyen holtig dolgozok. Tartoztam ezzel egy nagy és fő kötelességemnek. Különben volna-e jussom a magyar névvel büszkélkedni?” Csokonai Vitéz Mihály hitvallását fogalmazta meg Széchényi Ferenchez írott levelében (1803). A debreceni református költő legnagyobb szabású szándéka a ma ismert Csokonai-képen csak halvány vonásokkal jelenik meg. Oka, hogy az elkészült 51 sor nem tudja visszaadni azt az egyedülálló alaposágú előmunkálatot, amely az irodalom és a történelem minden területét átfogja: ennek nyomai levelezésében, töredékes tanulmányaiban találkoznak. 1802-ben kelt levele fontos adalék őstörténeti felfogásához. A Kultsár Istvánnak írottak szerint Attila szerepét nem tartja elengedhetetlennek a nemzeti dicsőség növelésére, de az újabb rokonítási irányzatokat elutasítván a hun–magyar hagyományt fogadja el: „olvasásaim s vizsgálódásaim arra a részre állítottak, a mellyen az eddig való külföldi és nemzeti íróink voltak.” Állásfoglalását jelentékenyen befolyásolta tudós debreceni tanára, aki hitelesebbnek ítélte a hun–avar–magyar egyezést állító középkori görög és latin írókat, mint némely korabeli „finnezőt”, ám mégsem kizárólag Budai Esaiás hatására, hanem főleg saját kutatásai alapján alakította ki szemléletét. „Ohajtanám a magyar historiának atyját – ki nem érti ezen a néven az idvezült Prayt? – a legutolsó munkájában e felől látni, de az még kezembe nem akadhatott.” – írja ugyanott. Csokonai e vágyakozásában is megnyilvánuló igényessége oly hatalmas tudás megszerzéséhez vezetett, amellyel csak történetírói példaképe, Pray György rendelkezett. A kortárs szakirodalom őstörténeti vitáinak ismeretén túl eddig nem látott bőségű forrásanyagot gyűjtött össze. Már 1799-re keltezhető feljegyzéseiben is az arab, orosz, görög, latin földrajzi és történeti munkák tiszteletet parancsoló sokasága sorakozik. A Pray által sokat bírált Desericius első kiadója volt Ricardus 1237. évi jelentésének, amely Julianus barát első útjáról számolt be: e gyűjtemény is felvételre került Csokonai jegyzékébe. Ez annak is jele, hogy újabb irányban bővült a költő kutató érdeklődése. A Toldy által *Aesthetikai töredékek* címen kiadott írások között megtalálható A magyarok ősi vallásáról készült vázlat. A rövid, pontokba szedett megállapítások Cornides Commentatióján alapszanak; jelentőségük abban áll, hogy a történeti hűséget célozván a keresztény és az antik mitológia helyett elsőként kísérelte meg a magyar ősvallásra építeni az eposz isteni gépezetét.

Költői-történetírói szándéknyilatkozatát 1802. szeptember 16-án fogalmazta meg Széchényi Ferencnek. A honfoglalás iránt tanúsított irodalmi és történeti irányú érdeklődés leginkább Csokonaiban forrott egybe. Amennyiben *Az epopoeáról közönségesen* című tanulmányából idézzük elhatározását: „én Árpád írója akarok lenni”, úgy e levél a bizonyosság: ezt kettős értelemben gondolta. A levél elején a műveltségpártoló gróf könyvtárgyűjtését méltató szavak nem csupán udvarias formások; maga a költő is hasonló céljait tárja fel fő támogatója előtt. „Árpádról és őseinknek megtelepedésekről” írandó hőseposza eddig négy évi kutatásra ösztönözte, s ebből merült fel azon forráskiadvány-tervezete, amely magában foglalná a régi magyarokról fennmaradt összes híradást. A *Thesaurus antiquitatum hungaricarum* név alatt kiadandó gyűjtemény indoklása is a kettős célra vall: „Ez énnékem magamnak is felette szükséges volna, hogy Árpádomat annál helyesebben elvégezhetném. Mert az akkori történetek, geographia, régiségek, famíliáknak, váraknak és városoknak eredeti, szokások, erköl-

csök, vitézeknek személyes viselt dolgaik, stb. még egybeszedve nincsenek. Míg pedig a documentumok mind keze alatt nem találhatnák az embernek, szörnyű nehéz az ily homályos állapotokban boldogulni.”

Óhatatlanul felmerül a kérdés: honnan e kettős költői-történettudósi elhivatottság? Öt évvel korábban, 1797-ben papírra vetett gondolatai Kölcsey *Nemzeti hagyományait* előlegzik. Koháry Ferenchez írott levelében így dicséri a Poesist: „Minden tudományokat vagy megelőztél, vagy te adtál elsőben is az embereknek tudtára; te emeled fel nagyobb bölcsességre a nemzetek elméjét, mind e máig napiglan, e világon.” Először költészetet, aztán tudományt akart adni a magyarnak anyanyelvén, csak hogy 1802-re belátta: ezt neki egyidejűleg kell megteremtenie. E felismerés nem a visszarettenést, de az előbb említett kettős célkitűzést váltotta ki a merész lelkű költőből. Csokonai, a leendő történetíró bátorságát a leendő eposzíró sem adta alább. Az 1802. évi szándéknyilatkozatban kijelenti, hogy Homéroszt, mint nemzeti epikus akarja követni, s a műfaj megválasztását a következőkkel indokolja: „Az epopea, az egész poetikai világban, leghosszabb, legtökéletesebb, s annál fogva legnehezebb dolog.” Még is e vállalata tűnhet megalapozottabbnak, minthogy eposzköltőként már bemutatkozott. Korábbi epikus tevékenységét, amely igen távol áll a homéroszi emelkedettség-től, az epopeáról közönségesen szólva így mentegeti: „ha azokat az előgyakorlásokat sem rejtem el nemzetemtől, a mellyek Musámat a nagyobb próbákra merésztették; talán nem vétek sem magyar literaturánknak, sem Árpádnak, sem önnönmagamnak becsülete ellen.”

Hőseposza nem szólhatott másról, mint Árpád honfoglalásáról. Csokonai tárgyválasztását az a meghatározó erejű olvasmányélmény jelölte ki, amellyel a *Gesta Hungarorum* hatott rá. Ez korai költészetében is jelentkezett, 1796-tól nyomon követhetően. 1797-ben *A' Nemes Magyarságnak felűlésére* írott versében Anonymustól ismert hősokeket állít például a Dentmagyarok kései leszármazottai elé. A magasztos tárgy kezdetektől fogva adott volt, mint ahogy az elbeszélő forma megválasztásában is egyértelmű választása esett epikus példaképét, Homéroszt idéző verselésre: „Egész Európában csak maga a magyar nyelv alkalmas arra, hogy mind sarkalatos, mind mértékes verseket lehessen rajta csinálni.” Csokonai ekkorra mindkét verselési gyakorlatban – sőt azok egyszerre való művelésében is – rendkívüli jártasságra tett szert, így a magyar nyelv e kivételes adottsága lehetővé tette, hogy a hazai tartalom antik formába öntessék.

Csokonai Vitéz Mihály honfoglalási epikája azon különös fejezete a magyar irodalomtörténetnek, amelyben az író levelezése, némely tanulmánya jobban közelíti a valós szándékot, mint a ránk maradt töredék. A bevezető 51 hexameter, illetve „Rövid Kritikai Rajzolatya egy nagy Magyar Epopeiának, mellynek neve Árpád, vagy a Magyarok megtelepedése” készült el. Ovatos elemzéssel érdemes csak az elkészült sorokhoz és a vázlatához közelíteni: erre int az a tény, hogy csak élete utolsó éveiben kezdett hozzá fő művéül szánt alkotásához, de halálos betegsége elhatalmasodván, kevés erőt és időt hagyott az írásra.

*Rettentő hadakat, vért és egy nemzeti szörnyű
Bajnokot énekelek s a bús Hadak Istene bátor
Hét fő hadnagyait...*

(I. 1-3.)

Az eposz első soraiban megdördülő harci erő hangjai talán jobban illenének Vörösmarty Zalánjához; mindenesetre a folytatás tervezetében nem a nyitány hangvétele uralkodik. Mindjárt a Rövid kritikai rajzolat elején kiderül, hogy Árpád menekülőben van a besenyőktől elszenvedett vereség után, s a halicsi fejedelemszonnynak meséli el nemzete történetét. Csokonai fentebb idézett gyakori Homéroszra történő hivatkozását tekintve különösen hat a vergiliusi alaphelyzet; ennél is érdekesebb, hogy a szorongatottságnak van történeti emléke, csak hogy nem Anonymusnál, hanem a krónikában, amelynek rövid utalását épp az Árpád–Aeneas párhuzam megalkotása végett emelte be. Ez az egyetlen sorsfordító mozzanat, amely nem a *Gesta Hungarorum* szellemében fogant, a továbbiakban ugyanis a cselekmény és a szereplők arányaihoz Béla király jegyzőjét vette történeti alapul. Emellett a honfoglaló magyarság bemutatását tetteiben és szokásaiban oly részletességgel kívánta kidolgozni, hogy a fő tárgy nem Árpád, hanem Árpád és a nép lett volna. Többször szándékozott felvenni „scytha és magyar antiquitások” néven néprajzi érdekességeket. Ebben kevésbé hagyatkozhatott Anonymusra, illetve más írott forrásra, így az élő népi hagyomány összegyűjtése várt rá. Itt is akadályként lépett fel az 1797-ben megfogalmazott törekvés és az 1802-re felismert valóság közötti ellentét: a minden tudományokat megelőző magyar nyelvű költészetet a tudománnyal együtt kellett volna megteremtenie.

A 12 könyv csonkán maradt váza a tudományos gyűjtőmunka elért előmenetelét az arányokban mutatja meg. Egyes részek, mint a „scytha és magyar antiquitások”, csak jelzik a későbbi kidolgozást, míg a váz minden ösztövérsége ellenére sejteti, hogy Árpádot több oldaláról kívánta bemutatni, mint később tette azt Vörösmarty. Ezért vett fel nagyobb cselekményidőt, illetve több anonymusi fejezetet. Csokonai Árpádja útban az új hon felé Attila örököse, a bejövételkor győztes hadvezér, Zsolt születésekor uralkodóház atyja, a szeri gyűlésen az első törvényhozó. Ez utóbbi vonás különösen kedves volt Csokonai előtt: a *Gesta Hungarorum* 40. fejezetének az egész IX. könyvet szentelte „A pusztaszeri első diéta” megörökítésére. Ez az összetett kép az első ének nyitányában is benne foglaltatik, s az elkészült sorok az isteni kiválasztottságú ember-hősnek azt a vonását hangsúlyozzák, amelyet a költő legtöbbször becsült: Árpád alakja az országalapító bölcs uralkodóban teljesedik ki:

*Mint a cserje között a tölgy, mint a kiderült éj
Apró csillagai közt a hold, úgy fénylik ezek közt
Nagy születésével, s felséges tettei méltó
Fényeivel a szörnyű Árpád – az isteni férfi,
Akinek áldja porát még a késő maradék is
Sok történeteken kellett neki menni keresztül,
Sok hadakon kellett fecskendeztetni ki véréit,
És bár a vezető isten maga tette vezérré,
S bár derekán viselé az erős hadak isteni búsult
Fegyvereit, mégis csak alig győzhette halandó
Vállalva szörnyű bajait, míg megtelepíté
Nemzetit, – a legjobb földön, – míg rendelete törvényt
S alkotta oly nemes alkotmányt, mellyben az időnek
Szennyei közt az ő fényes maradéki ragyognak.”*

(I. 8–21.)

Csokonai Árpád-eposza a honfoglalási epika legnagyobb be nem váltott ígérete volt. Az Anonymus által felélesztett történeti és irodalmi érdeklődés személyében forrott össze, de a korai halál a hatalmas szándékkal megindított irodalmi – és történeti – életművet nem engedte kibontakozni. Árpád írója nem tudta véghezvinni vállalását, s a következő nemzedékre sem tudta örökíteni 1861-ig elveszettnek hitt, töredékében is értékes hagyatékát. Ezáltal, hogy a további fejlődésre nem hatott, ugyanúgy egy folyamat lezárásaként értékelhető, mint a műfaj legnagyobbjaként méltán számon tartott *Zalán futása*. Vörösmarty irodalmi mintáit számba veendő Csokonai kora elé kell visszatekintnünk, s ekképp megmutatkozik, hogy a két egymástól függetlenül alkotó költő mégis mint jutott bámulatos egyezésekre.

3. Vörösmarty Árpád-eposza

„Írói kezdetemre nézve azt kell megjegyezmem, hogy még kis deák koromban igen megkedveltem a római mértékű versek hangjait, s a puszta hang után már akkor kezdettem deák-verseket írni... s igen megörültem, hogy a magyar nyelv oly könnyen perdült római mód szerint.” Vörösmarty önéletrajzi feljegyzéseit 1824-ben vetette papírra, már a *Zalán* befejezte után. Visszatekintése tág látószögébe fogja a dunántúli katolikus kisnemes eddigi életpályáját, irodalmi műveltségének meghatározóit. Fejlődéstörténetének egymásra következő állomásain tekint végig: iskoláin, korai olvasmányain, két egyházi, Egyed Antal és Teslér László segítő barátságán, és egy harmadik pap, az egykor pálos rendi szerzetes, Virág Benedek nagy alakján.

A kortársai által „magyar Horác”-ként tisztelt Virág budai háza költők és történetírók zárandokhelye volt évtizedeken át: Csokonai Vitéz Mihály, Kölcsey Ferenc, Berzsenyi Dániel, később Kisfaludy Károly és Vörösmarty Mihály, valamint Horvát István és Szalay László egyaránt a tudós atyamester előtt tisztelegtek, aki a magyar műveltség e két ágát személyében egyesítette. Ebben Csokonaival egyezett, de a fiatalon elhunyt debreceni költő utóéleténél munkássága szerencsésebb sorsra jutott: költői és történetírói hatása egyaránt megnyilvánult „tanítványai” közül a legkiválóbb, Vörösmarty eszmevilágában. Költészete „kiválóképpen megtetszett tisztasága és könnyűsége miatt” – írta élete rövid összefoglalójában a Horatius fordítójáról.

Virág Benedek nem egyedül képviselte a XVIII–XIX. század legnagyobb hatású verstani törekvését, az antik versformák meghonosítását, magyarra ültetését. A Vörösmarty-önéletrajzban szereplő „deákos triász”: Révai Miklós, Baróti Szabó Dávid, Rájinis József szintén döntő szerepet játszott a klasszikus időmérték terjesztésében. A korszak legnagyobb újrafelfedezése volt a magyar nyelv eme kivételes adottsága, amely felett elsőként Sylvester János lelkendezett 1540-ben, pártfogójához, Nádasdy Tamáshoz írott levelében: „Melyik idegen nemzet ne csodálkoznék azon, hogy magyar nyelven a görögöt és római utánozva minden fajta verset lehet írni”, s az egy évvel később kiadott Új Testamentum bevezetőjében példát is adott erre, az első magyar nyelvű disztichonos költemény megalkotásával. Bő két évszázaddal később az egész magyar irodalmi közvéleményt áthatotta Sylvester elfeledett meglátása. Ezért nem volt kétséges, hogy Vörösmarty milyen formába önti eposzát, noha a *Zalán futása* 1825. I. 31-én közzétett előfizetési felhívásában legnagyobb epikus előzményeül Zrínyit jelölte meg.

Virág Benedek a már említett nagy hatású költői tevékenységén túl a történetírásban is újat alkotott. 1808-ban jelent meg a *Magyar Századok*, amely a hazai nyelven művelt tudomány régóta esedékes minőségi megújulását hozta el, Pray és Katona leg-

jobb hagyományait követve. A honfoglaláshoz elsősorban a Névtelen jegyzőre hagyatkozott. Árpádról és magyarjairól eszményi képet festett: „Hadvezéreknek, a' Magyarok és Kúnok közül, a' legalkalmasbakat választotta, 's arra intette, hogy magok közt egyetértők, az ő parancsolatira figyelmesek lennének: a' földlakosaival, nagyokkal és kicsinyekkel emberségesen bánának, fegyverrel csak az ellenállókat ijesztenék; de ha megadnák magokat, tennék barátikká. Hirdetnék mindenütt, hogy Árpád ama' nagy Atilának unokája, ki midőn a' régi fényes birodalmat felállítani igyekezik, őket, a méltatlanul elnyomottakat, kész segíteni, 's vigasztalni. Mind ezeket nagy híven megtartották böcsületes kapitányi, kik akkor még meg nem romlott szívűek, a' győzedelemben – Anonimus után, leginkább »csak dicséretet és dűcsőséget kerestek.«” A fenti ábrázolás nemes lelkű magyarjai eposzi megörökítést érdemeltek volna, s ezt Virág Benedek is hasonlóképp gondolta, de az ő kezdeménye is töredékben maradt.

Virág tisztelője és történetírásban követője, Horvát István maga nem is kísérletezett e műfajjal; erre Pázmándi Horvát Endrét buzdította, akinek felajánlotta történet-tudósi támogatását. Ennek tudható be az *Árpád Pannonia hegyén* című elbeszélése, amely a Kisfaludy Károly által szerkesztett *Aurora* első számában jelent meg 1821-ben. Írásával elsősorban adalékot szolgáltatott a honfoglalókról szerzendő hőskölteményhez. Elbeszéléseinek zárlatában a pázmándi énekes munkálódására hívta fel a figyelmet, remélve, hogy az eposz „talán még nem későn” érkezik.

Feltevése nem igazolódott. Hiába jelentette meg Pázmándi Horvát Endre az *Aurora* ugyanazon számában készülő eposza mutatványát (ezt A' szittyá üdöbül címen); az Árpád 1831. évi kiadásával elkésett. Epizódoktól túlterhelt hosszadalmas művében egyetlen olyan elem van, amelyet sikeresebben ábrázolt, mint Horvát István. Amíg az elbeszélés írója a pogány magyar vallást a Cornidestől ismert perzsa mitológiából és egy Anonymusnál megőrzött szokásból tákolta össze: „röviden imádkozott a' Fő Tál-tos, kérvén Ormosdot, hogy kedvesen fogadná e' Magyar Áldomást”, addig Horvát Endre olyan forrásból merített, amelyből utoljára Csokonai készült dolgozni. Julianus az őshazában maradt magyarok hitvilágát jellemezte keresztény szemszögből, s ezt alkalmazta Pázmándi Horvát a honfoglalókra:

*Bálványisteneiket nem imádtanak üstökös Őseink,
Bár az igaz hitnek rájuk nem tűnne világa.*

A mitológiateremtés volt a legnagyobb feladata annak a kis eposznak is, amelyet Gyulai Pál hatására irodalomtörténetírásunk sokáig a Zalánhoz vezető utolsó állomás-ként értékelt. Aranyosrákosi Székely Sándor a Hébe 1823-as folyamában bocsátotta közre a székely nép honfoglalásának emléket állító költeményét. A műfaj minden létrejött és létre nem jött alkotása közül *A Székelyek Erdélyben* keletkezését határozta meg leginkább szerzője származása, a szűkebb haza hagyománya. Marosszék szülötte, a később unitárius püspökké lett Székely Sándor a honfoglalási epika fejlődésvonalához különlegesen viszonyuló kiséposzt bocsátott közre. A Székelyek Erdélyben verselése (hexameter) alapján korába illeszkedik, de választott tárgyával egyedül áll: hőse Attila legkisebb fia, akit érdekes módon az idegen forrásokból ismert Irnak néven szerepeltet. A székelység eredethagyománya a „nemzet a nemzetben” önazonosságtudat származéka. Népe keletkezéstörténetéről alig néhány sor krónikabejegyzés szól, amely a Krimhild csatájából menekült háromezer hun férfi honra leléséről tudósít. Kiindulása a Zalán futása alaphelyzetével erős rokon vonásokat mutat:

*Nincs földünk, miután nagy Atilla kihalva előlünk,
Villongás 's testvér viadalban erős birodalma
Őszveomolt...*

(I. 32–34.)

Egyik vezér, Úzon mondja e szavakat. A névválasztás is bizonyítja, hogy a legszűkebbre szabott krónikás honfoglalás-hagyományt Székely szülőföldje talaján állva kísérelte meg pótolni: Zágon, Kászon, Cserey, Gyula; mind veretes erdélyi hely- és személynevek. Hasonlóképp helyi néphiedelemből fakadt az ártó túlvilági hatalom, Nemere. Gyulai Pál szerint a székelyek Háromszéken az északi szelet hívták így, s „minthogy róla némi mesés hagyomány is van, ez Székely Sándort még inkább felbátoríthatá.” Az istenre a magyar irodalomban először a Haddúr nevet alkalmazta, de Gyulai állításával szemben nem ez hatott a Zalán futásának Hadúr alakjára. Igaz, ő még nem ismerhette azt az 1933-ban előkerült kéziratot, amely a Vörösmarty-mű kezdetkeztörténetének igen értékes forrása.

A „Vörösmarty Mihál 1819” jelzésű kéziratköteg az *Árpád győzödelme a' titeli síkon* címet viselő 2919 sor töredéket tartalmazza. Az Árpád-eposz első kidolgozása terjedelmében messze elmarad a végleges változattól – annál is inkább, mivel a hexameteres sorok jelentős része befejezetlen. E kezdemény érdekessége, hogy a magyarok istene már ekkor a Hadúr néven nevezetik. Vörösmarty ezt követően 1822 folyamán ismét elővette témáját, de csak újabb, ezúttal 29 hexameteres töredék jött létre, az *Árpád Zalán ellen*. E két kísérletől olyannyira eltér a 6683 sor terjedelmű végeredmény, hogy az önéletrajzhoz csatolt jegyzékben joggal vélekedik így a költő saját munkájáról: „1823/4-ben írtam Zalán futását mintegy 11 hónap alatt.” Valóban, ami a korábbi töredékekből igazán figyelemre méltó, az a cím, amely a szöveg mellett legalább annyira érzékletesen vall az írói szándék változásáról.

Árpád győzödelme a' titeli síkon (1819), *Árpád Zalán ellen* (1822), *Zalán futása* (1823). E három fokozatban ismerszik meg legtisztábban az átmenet: ugyanazt az eseményt előbb a győző, majd a két fél, végül a vesztes nevével jelképezi. A magyarság e dicső sorsfordulóját borongós címmel beárnyékolni: ez sok volt Erdélyi Jánosnak, aki 1845-ben mindezt a nemzeti büszkeséghez méltatlannak tartotta. Nem lehet egészen elvitatni az ítézés igazát, amiért a honfoglalás-eposz élén a honvesztés-címet kifogásolja, ám bírálatából messze kiviláglik, hogy figyelmen kívül hagyta Vörösmarty Zalánjának egy fontos mondanivalóját, az utókor olvasójához fordulást, holott a mű elejére került, utoljára „megkészült kezdeti vereszet” épp e gondolattal indít:

*Régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban?
Századok ültenek el, s te alattok mélyen enyésző
Fénynyel jársz egyedül. Rajtad sűrű fellegek, és a
Bús feledékenység koszorútlan alakja lebegnek.
Hol vagyon, a ki merész ajakát hadi dalnak eresztvén,
A riadó vak mélységet fölverje szavával,
S késő százak után, méltán láttassa vezérlő
Párducos Árpádot s hadrontó népe hatalmát?
Hol vagyon? Ah ezeren némán fordulnak el: álom
Öldösi szíveiket, s velők alszik az ősi dicsőség.*

*A tehetetlen kor jött el, puhaságra serényebb
Gyermekek álltak elő az erősebb jámbor apáktól.*

(I. 1–12.)

A nyitány sötét árnyéka múlt és jelen összehasonlításából vetült a reformkor kezdetére. Gondolkodóink legjobbjai hívták fel olvasóikat a kiáltó ellentétre. Toldy Ferenc azon megállapítása, amely szerint „Zalán nem csak költői mű, hanem egy, a nemzet ébredésével összefüggő politikai tett is volt” találóan jellemzi az eposz jelenre irányultságát. A politikai tartalom: egy erős hódító nemzet méltán úzi el tartásában meggyengült ellenfelét. E mondanivalót emberközelié épp az a személyesség teszi, amely Vörösmarty lírai alkatának következményeként az elbeszélő költészetben szokatlan – ennek megfelelően a bírálók által gyakran meg nem értett – lehetőséget aknáz ki. A költő ugyanis az egyes olvasóhoz közelebb kerül azáltal, hogy műve tartalmát a személyesség gyűjtőlencséjén keresztül sugározza, mintha hőmpölygő hexametereinek hideg általánosságában dörgené el tanulságait. A „lírai részvét” tragikumábrázolása megrendítő példáját nyújtja, amikor a Kadosával halálos viadalára készülő Schedios törvényszerűnek ítéli hős eleitől elfajzott népe bukását:

*Hej! magyar, a ki előbb büszkén Marathonra lenézett,
A nagy athénei nép, nem volt szívére hasonló
Ehhez, mely ma vitéz hadatoknak előtte veszendő.
Tízezer ott százezredekét meghajta vasával,
S szárazon, és vizen űzte dicsón a persa hatalmat.
Most Marathon mezején a gyávák nemzete tévelyg,
S régi dicsőségét nem bírja Athéne, ledőlve
A falak, és a benne lakók erkölce bomolván.*

(VIII. 302–309.)

Viddin bolgár vezérhez szólván Árpád a méltó bukás másik okát jelöli meg:

*Ösmerlek Bodony, (így hangzék magyarul neve) híred
Elterjedt, valamerre magyar hordozza szerencsés
Fegyvereit; de gonosz bélyeg van nyomva nevedre;
Mert nemzettaadó kész vagy gázolni rokonvért
És bérért idegent szolgálsz; idegennek adózol
Annyi vitézséggel, hogy végre erős hadi munkád
Hírt hozzon neki és neked és népednek alázást.
Vajha ne jósoljak, hír nélkül fogtok enyészni*

(X. 221–228.)

A XIX. század eleji utókort célzó figyelmeztetés az eposz fontos, ám nem elsődleges jelentősége. A *Zalán futása* mindezekon túlmenően a magyar bejövétel legnagyobb szabású szépirodalmi megörökítése. Megírásával az Ének Pannónia megvételeéről szerzett historiás költeménytől számítható háromszáz éves folyamatot zárta le egyszersmind legbecesebb alkotásával a honfoglalási epika, mint műfaj. Csáti Deme-

ter, Csernátóni Miklós, Csokonai Vitéz Mihály nemes hagyományait követve az általa ismert történeti kútfőkből bőven merített. Jóllehet nem maradt Vörösmarty után oly hatalmas tudományos előkészületről tanúskodó hagyaték, mint amekkora Csokonaitól háramlott az utókorra, a *Zalán futása* híven őrzi szerzője lelkiismeretes gyűjtését. Történeti ihletettségét a *Gesta Hungarorum* adta, Az anonymusi sugallat leginkább a cselekmény vázában mutatkozik meg: a gesta Árpádról szóló fejezeteinek gerincét a Salán fejedelem elleni készülődés, illetve annak görög és bolgár seregei fölött aratott győzelem alkotja. A 12. fejezetben először felbukkanó ellenséges uralkodó és a magyarok közötti követjárások rendre megszakítják a Kárpát-medence más színterein végbement eseményeket, hogy a két sereg felvonulása és összecsapása után a 39. fejezetben bekövetkezzék Zalán futása.

A hét vezér, s a kiemelkedő személyek; Ond fia Ete, Tas fia Lél, a kürtös, Bogát fia Bulcsú, a zászlótartó: mindegyikük a *Gesta Hungarorum*-ból ismeretes. Azonban Vörösmarty történelmi érzékét nem csak az Árpád és Zalán harcában rejlő eposzi lehetőség felismerése dicséri; legalább annyira ékesen szól írója műveltségéről a roppant alkotás egy finom, alig észrevehető rezdülése:

*Hol nagy Űgek, nemes Álmoossal vígadva parancsol
A sok ezer népnek, mellyet dárdájok elejte,
Ott még áll üresen végetlen tére az éjnek,
A mi helyünk. Te korán jutsz el jelesedve közökbe.*

(II. 452–455.)

A táltos túlvilágot idéző szavai a krónikás hagyomány Lehel kürtje mondájában megőrzött pogány vallási emléken alapszanak. A fogoly vezér a krónika szerint e szavakkal sújtotta kürtjével halálra Konrád császárt: „Elöttem fogsz járni és szolgám leszel a másvilágon.» Szkíta hiedelem ugyanis, hogy akiket éltükben megöltek, azok a másvilágon szolgálni fognak nekik.”

Mindezek ellenére Vörösmarty előtt nyilvánvaló volt: a kútfőkben csak az eposzi lehetőség ösztövére váza rejlik; a mű teremtése a költőre vár. Ennek felvállalására hármas vértetzel indult: a források ismeretén túl a magyar elbeszélő költészet irodalmi hagyományai és kivételes egyéni tehetsége segítette alkotásában. Az epika egyetemes és hazai előzményeiből érdemes kiindulni, hogy ennek fényében mutatkozzék az az új, amelyet Vörösmarty hozott a több ezer éves folyamatba. A hont foglalni kész nemzet megéneklése: ez akár vergiliusi ihletettségnek is minősülhetne, de az Aeneisből irodalmi motívumokat merítő Csokonaival ellentétben Vörösmartynál csak a végletekig lecsupaszított történeti alap emlékeztet Aeneas írójára. Ez a hasonlóság oly csekély, hogy a Zrínyi és Tasso munkásságát elemző, irodalomtörténésznek is kiváló Arany János gondolatai ide is vonatkoztathatóak: „Az élet viszonyai, bármily tarkán jelentkeznek előttünk, néhány, számtanilag ugyan meg nem határozható, de korlátolt mennyiségű alapvonásra vihető vissza. E vonások tisztán emberi természetünk eredményei, annál fogva örök ismétlésben újulnak fel, ivadékról ivadéokra.” A hexameter, illetve a kötelező kellékek (mint például a seregszemle) a formai elvárásnak tesznek eleget; a tartalmi előzmények Zrínyit idézik.

A Zalán futása már említett előfizetési felhívásakor megnyilvánuló Zrínyi-tisztelet a műben is megismerszik. A *Szigeti veszedelemből* a kettős színtéren vívott égi-földi csata állt példaképpül Vörösmarty előtt. Az isteni hatalom a gonosz felett aratott győ-

zelme Zrínyinél a magyarok megdicsőülését, Vörösmartynál a tényleges diadalt előlegzi. Ezen túlmenően egy eddig kevésbé hangsúlyozott, ám annál fontosabb Zrínyi-hatás is felfedezhető: a legfelső égi hatalom megjelenítésének irodalmi előképét talán nem túlzás a *Szigeti veszedelem* istenalakjában megjelölni. Ezt alátámasztandó újra fel kell idéznünk Csokonai munkáját. Amikor a XIX. század elején nekifogott eposzának, a magyar ősvallás ábrázolásakor ugyanazok a nehézségek merültek fel, mint két évtizeddel később Vörösmarty előtt. Mindketten a pogány előidők hitvilágához fordultak, de a régi vallás eposzi megjelenítéséhez a gyér forrásemlékeknél jobban hagyatkozhattak teremtő költői képzeletükre. Annyit mégis tudhattak, ha mástól nem, Cornidestől, hogy nem a görög istensereglet felé kell tájékozódniuk. Itt mutatkozik – a Csokonai által is nagyra tartott – Zrínyi hatása: a két költő egymástól függetlenül jutott el a magyarokat vezérlő harcos isten gondolatáig. Csokonai Hadak Istene és Vörösmarty Hadúr alakjának irodalmi előképéül okkal tartható számon az, akihez Zrínyi Miklós eposza végeztével fohászokodik: a Vitézek Istene.

Vörösmarty igazi egyénisége műve két sajátosságában mutatkozik meg: a lírai hangvétel személyességében, valamint a páratlanul ötletes cselekményszerkezetben. Ez utóbbit irodalomtörténet-írásunk Toldy Ferenc elmarasztaló vélekedésével, amely szerint a „történetek tarka egymásba fonódása a figyelmet terheli”, hosszú időkre el nem ismertté tette. Szörényi László 1975-ben megjelent tanulmánya ezt a tudatosságot mutatja ki több vonatkozásban. Egyfelől a tíz énekre tagolt műben szimmetriatengelyt fedez föl (V–VI. ének), amely az énekeket mintegy tükröképszerűen állítja szembe egymással. Az I. énekben Árpád haragja a X. ének során beteljesedik, míg Zalán országvesztéssel való fenyegetése végül órára hullik vissza. Az énekpárok megfeleltetésén keresztül Árpád és Zalán párhuzamos, de ellenkező irányú sorsát bontja ki. Másfelől Árpád és Ete kettős főszerepét a valós értékében láttatja, amelyet továbbgondolva a honfoglalás értelméhez jutunk.

Az első ének mindkét vezérfonalat újtára indítja: Árpádot Alpáron, Etét a Bodrogközben szerepelteti. Ete jövődöbelije Hajna, az ősz Huba lánya. Hajnáért epedezik a Délszaki Tündér is, a Hajnal és az Éj fia. Vörösmarty egyedülállóan termékeny mitológiateremtő képzeletének szülötte a régi világból jött a lány után, de Hajna e szakkal utasítja el:

*Mert tudd: hadzavaró Ete hős van Hajna szivében.
 Olly ékes nem, mint te, vadabb, mint gyenge szerelmed,
 De szép s jólelkű, s a harcban erőre hatalmas,
 A ki hazát szerzend e boldog földön atyámnak,
 És minekünk, s hős karjával megnyomja serényen
 A dúlásra jövő harcoknak enyészetes árját.*

(I. 511–516.)

Világos indoklásában megjelenik az Ete személyével jelképezett érték, a nemzetfenntartó erő, amelyet Hajna a hőssel egyként vállal. Esményéért Ete még személye feláldozására is kész. Az ördögi hatalmat egy megszemélyesített gonosz erő, a perzsa Ahrimannal egybecsengő nevű Ármány képviseli. Ez olyasvalakinek halálát követeli őrző haragjának kiengesztelésére,

*A ki leginkább vár s vágyódik boldog időre,
A ki ez életet és javait buzgóbban ohajtja*

(II. 357–358.)

Az örömteli jövő előtt álló Ete alakja vállalt önfeláldozásával nyeri el legmagas-
tosabb vonásait:

*Vér kell Ármánynak, s hadi áldozat. Áldozat és vér
E karban neki szánva vagyon; legyen ő csak ezentúl
Nyugton; erősödjék a nép: én elveszek érte.*

(II. 387–389.)

Az engesztelő áldozat elmaradása Vörösmarty vallásos érzékenységének talán leg-
szébb példája. A Szigetvárat védő Zrínyi Miklós önfelajánlása és Ete vállalása a felüle-
tes szemlélő számára egyszerű párhuzam. Igen ám, csakhogy előbbi Istennek, utóbbi –
egy nemes célért ugyan, de – az ördögi hatalomnak tette nemzetmegváltó fogadalmát.
Mínt hogy a magyarság felvilági hatalma Hadúr kezében van, az Isten nem engedhet
Ármány kívánalmának:

*A ki vitéz lelkét elszánván honja javáért
Veszni megyen, gonosz Ármánynak nem jut le kezébe.
Én oltalmazom azt, s hírét szép csillagom őrzi.*

(III. 429–431.)

Hadúr az élet folytatását rendelte az ifjú, házasulni kész Etének, s választottja,
Hajna felett is őrködik, amikor az eltévedt leányt védeni egy tündér gyermeket küld.
(VI. 410–412.) A lányt meneküléséhez a Délszaki Tündér önfeláldozása és utolsó aján-
déka, a tündér ló is hozzásegíti. A csodás állat szavai a népmesék táltos lovait idézik:

*Hogy vigyelek, valamerre akarsz; de te mondjad előbb meg,
Menjek-e mint villám, vagy mint a gondolat, úgy-e?
Vagy pedig mint a rohanó szélvész, melly este megindúl
S reggelig a roppant földet pusztítva bejárja?*

(VI. 649–652.)

Hasonlóképp, amikor tündér lovával érkező Hajna Etét a „sebesnek ártó” álom-
ból ébreszti és füvekkel gyógyítja, egyfajta újjászületés-motívumot sző meséjébe a köl-
tő, aki a néphagyomány miszlikbe vágott hőseit egybeforrasztó és feltámasztó csoda-
szereit emelte művébe. Ete újult erejét családja védelmére fordítja: a IX. ének során
a szerettei életére törő pórokat győzi le.

Hajna és Ete a honfoglalás értelmét személyesítik meg. Istentől rendelt szerepük
a honszerzés hősi küzdelmeinek eredményét, az országalapítást értékkel megtelíteni.
Árpád és Ete kettős alakja a megszerzés és a megtartás kettős mondanivalójára utal.
Azt, hogy a véráldozat nem volt hiábavaló, a nemzet fennmaradása bizonyította, s en-
nek jelképe volt a fiatal pár az eposzi cselekmény e szálában. Az egyszerű hőstettnek
emléket állító vonal főhőse a honfoglaló fejedelem.

Árpád és Zalán ellentétes sorsának párhuzamba állítása csak odáig érvényes, ameddig a hont birtokló és a hontalan uralkodó felcserélődésének értelme tart. A személyekre ez nem áll. Zalán még hatalma teljében, a mű elején is mint kétségek közt öröklődő, gyenge személyiség találkozik. Árpádot becsmérő szavaiból is a félelem érzik ki:

*A hitvány jövevény! ... mi egyéb is ez a ravasz Árpád?
Hányja magát, s hazugúl Etelével mondja rokonnak.
Mondja, holott tán a latrok barlangja nevelte,
S mérges oroszlán vagy tigris szoptatta szilajját:
Hab! de miért epedek?...*

(I. 72–76.)

Az ellenséges szavak hitelét Vörösmarty nem azonnal oszlatta szét: Árpád alakjának roppant festményét lassú vonásokkal, de annál biztosabban festi. Első megjelenítésekor már emberfeletti tulajdonságait sejteti a még vázlatos arckép:

*... Árpád pedig áll a magasban
Egy kis domb tetején. Vala ékes párdúca vállán,
Rendítő buzogány jobbójában, s oldala mellett
Ősei harcaiból maradt nagy kardja világot;
És könnyű süveg áll a fején s toll reszkeje ormán.
Mint Ügeké, szépapjái, nagy termete; könnyen
Mozdul a súlyos fegyverrel; karjai, válla
Mint a Mátratető és bércei, izmos erősek.
Igy állt meg komolyan, s végig pillanta hatalmas
Szemmel szép hadain, s intett, és nyomban elálltak
A rohanó csapatok. Valamint a csillapodó vész,
Lassú zúgással megszűnt a tábori vas-zaj.
A fegyver csillámla, de már nem csattoga többé,
S dárda, geregy, lobogó büszkén emelődtek az égre.*

(I. 157–170.)

Természetfeletti erőnek engedelmeskedik a tömeg. A népetől elkülönülten, „csendes kis halom ormán” álló vezér alakja legközelebb új vonással gazdagodva tűnik elénk:

*Lelke magas képzelmekekkel forog a nagy időben,
Annak előbbi, s jövő tüneményit látja lebegni,
S titkos imádságot mond hála-buzogva Hadúrának.*

(IV. 484–486.)

A látnoki képesség a nemzete jövőjéért aggódó uralkodó felé vezet:

*Csak rokon, a rokonok keblébe ne mártana gyilkot,
Haj! csak véréhez soha senki ne lenne kegyetlen.
Nemzetem! és késő unokák, a mit mi szereztünk,*

*S szerzendünk ezután, nem dönti-e porba, homályba,
Egymás ellen ütött villongó kardotok éle?*

(VI. 195–199.)

Árpád alakja a győztes csata előtt teljesedik ki. Ahogy eddig a félelmetes, emberfeletti uralkodó képmását készültének egy-egy szakaszában engedte látni Vörösmarty, most bevégzett művét a teljesség pompájában tárja elénk. A képi megjelenítést erősítendő a pajzs leírásának antik hagyományához fordul. Az előidőkre visszatekintő szemlélődés – egyszersmind a pajzs – közepén a világot igazó Attila, a Hadistentől küldött kard birtokosa áll. A végső bizonyosság akkor következik be, amikor a tekintet a hősi múlttól annak élő örökösére vetül, s Árpád oldalán az égi adomány immár a nevéen neveztetik:

*Karja pedig kivoná a győző isteni kardot,
Mely soha még idegen kézben nem csilloga, ámbár
Nem vala nyugta sötét hüvelyében semmi csatánál:
Mindig elől csengett öldöklő szittyai kézben.*

(VII. 61–64.)

Vörösmarty azt a mítoszt teremtette meg Árpádnak, amelyet a krónikás hagyomány megtagadott tőle, s amellyel a honfoglalási epika is adós maradt mindezidáig. A lehetőséget csak a Gesta Hungarorum halvány világa mutatta. A már kezdetekkor földi és földöntúli árnyalatokkal egyaránt rendelkező Árpád-vázlatok az istenkirály festményében egyesülnek. A költő Isten és ember közé elhelyezve vallásos magasságba emelve tisztelte Árpádot, s rajta keresztül a magyar honfoglalást.

SZÖVEGKIADÁSOK

- Thuróczy János: Chronica Hungarorum, Augsburg 1488. (Magyar fordítása Horváth Jánostól: A magyarok krónikája. Bp. 1978.)
- Kristó Gyula szerk.: A honfoglalás korának írott forrásai. Szeged, 1995. (Csáti Demeter; Anonymus és idegen kútfők fordításai)
- Szilády Áron szerk.: Régi Magyar Költők Tára (RMKT) II. XVI. századbeli magyar költők művei. Bp. 1880. (Farkas András)
- Varga Imre szerk.: RMKT XVII. század 10. Bp. 1981. (Csernátóni Miklós)
- Zrínyi Miklós: Adriaai tengernek Syrenaia. Bécs, 1651.
- Nádasdy-Mausoleum, Nürnberg, 1664. (Magyar fordítása Horányi Elektől: Magyar Országnak hatalmas és ditsőséges királyainak és első vitézkedő kapitányainak emlékeztető koporsó épülete. Pest, 1777.)
- Johann Georg Schwandtner: Scriptorum rerum Hungaricarum I. Bécs, 1746.
- Kövesdi Ágnes vál.: „az a szarvas itt legeltet”. A honfoglalás a szépirodalomban. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 1996/2.

Dugonics András: Etelka, 1788.
Toldy (Schedel) Ferenc kiad.: Csokonai Mihály Minden Munkái. Pest, 1844.
Vargha Balázs kiad.: Csokonai Vitéz Mihály minden munkája, Bp. 1981.
Kisfaludy Károly szerk.: Aurora Hazai Almanach. Pest, 1822.
Horvát Endre: Árpád. Pest, 1831.
Aranyosrákosi Székely Sándor: A székelyek Erdélyben. Heinrich Gusztáv kiadása, Bp. 1897.
Kozocsa Sándor: A Zalán futásának első kidolgozása, Bp. 1937.
Gyulai Pál kiad: Vörösmarty összes munkái II. Bp. 1884.

TÖRTÉNETI MŰVEK

Heltai Gáspár: Chronica. Kolozsvár, 1575.
Pethő Gergely: Rövid magyar kronika. Bécs, 1660.
Timon Sámuel: Imago antiquae Hungariae. Kassa, 1733.
Bél Mátyás: Adparatus ad historiam Hungariae I. Bécs, 1735.
Tarnai Andor szerk.: Bél Mátyás levelezése. Bp. 1993.
Pray György: Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Bécs, 1761.
Katonai István: Historia critica primorum Hungariae ducum. Pest, 1778.
Cornides Dániel: Commentatio de religione veterum Hungarorum. Bécs, 1791.
Budai Ésaás: Magyar ország Históriaja. Debrecen, 1805.
Virág Benedek: Magyar Századok. Buda, 1808.
Mályusz Elemér: A Thuróczy-kronika és forrásai. Bp, 1967.
Csapodi Csaba: Az Anonymus-kérdés története. Bp, 1978.

IRODALOM

Arany János: Zrínyi és Tasso. In: Budapesti Szemle, 1859.
Szörényi László: Hunok és jezsuiták. Bp. 1993.
Szilágyi Ferenc: Csokonai művei nyomában. Bp. 1981.
Toldy Ferenc: A magyar nemzeti irodalom története. Pest, 1864–65.
Pintér Jenő Magyar irodalomtörténete IV–V. Bp. 1931–1932.
Kovács Kálmán szerk.: Gyulai Pál válogatott művei. Bp. 1989.
Erdélyi János: Irodalmi tanulmányok és pályaképek. Bp. 1991.
Horváth Károly: A klasszikából a romantikába. Bp. 1968.
Toncs Gusztáv: Vörösmarty 'Zalán futása'. Szabadka, 1885.
Czapáry László szerk.: Vörösmarty emlékkönyve. Székesfehérvár, 1900.
Szörényi László: „... s hű a haladékony időhöz”. In: „Ragyognak tettei”. Székesfehérvár, 1975.